

प्रकाशवाट

लेखिका – सौ. अरुंधती अरविंद बापट

प्रकाशवाट

अरूंधती अरविंद बापट

ई साहित्य प्रतिष्ठान

प्रकाशवाट

अरूंधती अरविंद बापट.

मो.नं. 9423003528

मेल- arundhati@bapat.net

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखिकेची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com
esahity@gmail.com
eSahity Pratishthan
eleventh floor
eternity
eastern express highway
Thane.

Whatsapp- 9987737237

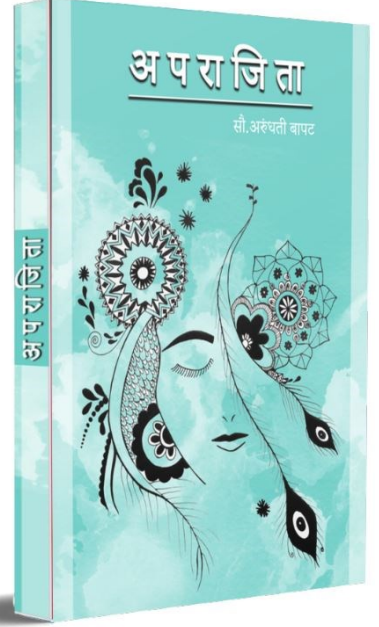
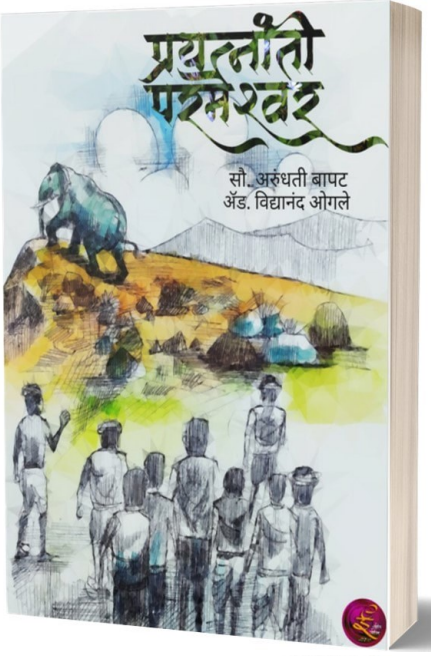
(विनामूल्य पुस्तकांसाठी आपले नाव व गाव कळवा)

प्रकाशन : २४ नोव्हेंबर २०२४

©esahity Pratishthan®2024

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

अरुंधती अरविंद बापट यांची ई साहित्यवरील साहित्य
संपदा. कव्हरवर क्लिक करताच पुस्तक हजर होईल.

प्रकाशवाट

अर्पणपत्रिका

हे पुस्तक मी माझे दिवंगत आई-वडील,
कै.सौ शकुंतला बाळकृष्ण ओगले व कै.श्री बाळकृष्ण
गोविंद ओगले
ह्यांना सन्मानपूर्वक अर्पण करते आहे.

आम्हा भावंडांची व्यक्तिमत्वं संवेदनशील बनली.
कारण आई-वडिलांनी आपल्या वागण्यातून
आम्हा मुलांवर, कळत नकळत अत्यंत चांगले
संस्कार केले; आम्हाला सुसंस्कृततेचे धडे दिल्यामुळे
त्यांचं ऋण न फेडता येण्याजोगं आहे. त्यांनी आखून
दिलेल्या सत्पथावरूनच आम्ही सातत्यानी वाटचाल
करीत आहोत, हे त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्याचा हा
अल्पसा प्रयत्न.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	९
मनू	१६
अपर्णा	11
देवराम	13
माधव	15
मधुकर	18
देवेन्द्र	20
राजेश	23
मी घेतलेली फिरकी	25
उपसंहार	28

प्रस्तावना

माझा धाकटा मुलगा, अर्चित पाचवीत गेला. त्याची शाळा आता दुपारी असणार होती. आता या दुपारचं करायचं काय? असा प्रश्न मला पडला होता. त्याचं उत्तर मला लगेचच मिळालं. पहिल्याच दिवशी शाळेतून घरी आल्या आल्या अर्चित मला म्हणाला, “ अगं आई, गंमत तर ऐक. सरांनी आज वर्गात आम्हाला तोंडी गणितं घातली. माझी सगळीच्या सगळी गणितं बरोबर. मग काय. आपली कॉलर ताठ”. सर मला म्हणाले, “पाढे पाठ आहेत तुझे, म्हणून देतोस उत्तरं भराभर. आई आभार हं तुझे, पाढे पाठ करायला लावल्याबद्दल ”. हे ऐकून माझा मूड जरा सुधारला. “आई तू पाढ्यांचा वर्ग काढ नं!” अर्चित उवाच.

तो असं म्हणाल्या क्षणीच, माझ्या डोक्यांत एक अफलातून कल्पना आली की, आपण पाढ्यांचा नव्हे-तर नापास होणाऱ्या मुलांकरता शिकवणी-वर्ग काढायचा. तसा मनाचा निश्चय केला आणि लगेच २-३ मैत्रिणींना फोन करून त्यांच्या कानावर घातलं. दुसऱ्याच दिवशी मला एका पालकांचा फोन आला. त्यांच्या बोलण्यावरून ती व्यक्ती किती चिंतेत आहे हे समजत होतं. मी त्यांना थोडा

दिलासा दिला आणि दुसऱ्या दिवशी भेटायला बोलावलं. माझ्या वर्गाची सुरवात झाली होती.

मला क्लाससाठी मुलं येण्याची वाट बघावीच लागली नाही. माझा फोन सतत खणखणत राहिला. आठवडाभरांत माझ्याकडे तीस मुलं आली. त्यानंतर मात्र, मी अधिकची मुलं भरती करणं बंद केलं. कारण या मुलांबरोबर, मागे न पडणारी पण कमी गुण मिळवून पास होणारी मुलंसुद्धा यायला लागली. शिवाय या मुलांकडे वैयक्तिक लक्ष देण्याची गरज माझ्या मनाला जाणवलेली होती. ३० म्हणजे संख्या बरीचच होती. नवीन मुलांना मी “आता प्रवेश नाही, म्हणून सांगू लागले”. कारण या मुलांच्या नापास होण्यामागचं मूळ-कारण मला शोधून काढावं लागणार होतं. त्याशिवाय माझा शिकवणी वर्ग सुरू करण्याचा मूळ उद्देश साध्य होणार नव्हता. या गोष्टींकरता वेळ तर द्यावाच लागणार होता. खूप मुलं घेऊन चालणारच नव्हतं.

सुरुवातीला जेव्हा हा नापासांच्या वर्गाचा विचार माझ्या डोक्यात आला, तेव्हा मी त्यावर सखोल विचार केलेला नव्हता. कांहीतरी नाविन्यपूर्ण, म्हणून मी नापास मुलांचा विचार केला. पण जेव्हा माझा फोन सतत खणखणत राहिला, तेव्हा विद्यार्थी-जगतात, या गोष्टीची नितांत गरज आहे, हे माझ्या ध्यानांत आलं. नापास मुलांचा वर्ग सुरू करून आपण पालकांना भलत्याच आशेला लावतो आहोत की काय? असंही मला वाटलं. मग मात्र माझ्या मनावर दडपण आल्यासारखं झालं. मग स्वतःशीच खूप विचार केला. एक दोन मैत्रिणींशी बोलले. या विचारमंथनातून मी माझी एक पध्दत ठरवली.

शिकवणीला येणाऱ्या मुलाचा अभ्यास घ्यायला सुरुवात करण्याआधी, पहिले ३-४ दिवस त्या-त्या मुलाची, अभ्यासांत मागे पडण्यामागची समस्या काय आहे? ते मूळ शोधण्याचा प्रयत्न करायचा. प्रत्येक मुलाच्या पार्श्वभूमीचा वेगळा

अभ्यास करायचा. त्या ३-४ दिवसात आपल्या काय लक्षांत आलं आहे, याची कागदावर नोंद करायची आणि संबंधित पालकांशी चर्चा करायची. मूल कितपत पुढे जाऊ शकेल, याबाबतचा आपला होरा त्यांना विषद करून सांगायचा; नि मगच त्या मुलाचा अभ्यास घ्यायला सुरुवात करायची. माझ्या विचारांना मानसशास्त्राची बैठक होती. ही माझी जमेची बाजू होती. बाकी सगळंच नवीन होतं. तसंच आत्ता तरी सगळं अधांतरी आहे, असं मला वाटत होतं. आपण खूपच मोठी जबाबदारी+जोखीम अंगावर ओढवून घेतली आहे, असं लक्षांत आलं.

शिकवणी वर्ग सुरू झाला. त्यात चांगलं यश प्राप्त झालं. माझा उद्देश सफल झाला होता. माझ्या मानसशास्त्राच्या अभ्यासामुळेच मला हे यश मिळालं, हे निर्विवाद. मुलांच्या नापास होण्यामागे एक सार्वत्रिक कारण होतं, ते म्हणजे अभ्यास कमी पडणं. पण या अभ्यास कमी पडण्यामागची कारणं मात्र विविध होती. मुलं अभ्यासांत मागे पडण्याचं-अभ्यासाचा कंटाळा, हे एक प्रमुख कारण आपण समजतो. पण मला असं आढळलं की, अभ्यासांत मागे पडण्यामागे प्रत्येक मुलाचं आपलं स्वतःच असं एक वेगळंच कारण होतं. एकदा त्या कारणाचा शोध लागला की, मग त्या मुलाचा अभ्यासाचा स्तर सुधारायला वेळ लागत नसे. अर्थात अभ्यास सुधारणं, हे मर्यादित अर्थानी खरं होतं. अभ्यास सुधारला-म्हणजे कांही प्रत्येक मूल मेरिटमध्ये पास होण्याइतकं हुशार बनलं नाही. अडून राहिलेलं “पाणी खळखळून वाहायला लागलं”, इतक्या मर्यादित अर्थानीच, ही सुधारणा दिसायची.

मूल अभ्यासांत मागे पडण्यामुळे पालकांना येणारी विमनस्कता, त्यामुळे पालकांचा मुलाकडे पाहण्याचा बदललेला दृष्टीकोन, हे ही मूल, आणखीनच नाराज होण्याचं एक प्रमुख कारण होतं. मुळांतच माणसाला एखादी गोष्ट करायला जमली नाही की, त्याच्या मनाला नाराजी-मरगळ येतेच. अशा नाराजीमुळे स्वतःला हीन

लेखण्याची वृत्ती मुलांमध्ये निर्माण झालेली मला दिसली. “ मला अभ्यास जमत नाही आणि मला अभ्यास कधीच जमणारच नाही; मी असाच आहे/राहणार ”, ही गोष्ट या मुलांनी मान्य करून टाकली होती. प्रत्येक मुलाला या नाराजीतून बाहेर ओढण्यासाठी मला विशेष प्रयत्न करावा लागायचा.

मुलाला माझ्या शिकवणी वर्गाला पाठवणाऱ्या पालकांचे स्पष्टपणे दोन गट मला दिसून आले.

(१) बाईंची शिकवणी लावली, म्हणजे आता आपलं मूल सुधारणारच. बाईंनी आपल्याला तसं वचनच दिलं आहे, असं मानणारे पालक असायचे.

(२) आपलं मूल कमी बुध्दीचं असल्यामुळे ते मागे पडतंय, ही गोष्ट मान्य केलेली असायची. ते पालक म्हणायचे, “आमचं मूलच कमी बुध्दीचं आहे. तुम्ही शिकवा त्याला. पण स्वतःला त्रास करून घेऊ नका. मुलगा सुधारला नाही तरी, आम्ही कांही तुम्हाला नावं ठेवणार नाही.

अर्थात मी या दोन्ही प्रकारच्या पालकांचं बोलणं मनावर घेत नसे. त्यांना कांही उत्तरही देत नसे. माझा स्वतःवर विश्वास होता. मी प्रत्येक मुलाच्या बाबतीत मी प्रामाणिक प्रयत्न करतेय / करणार आहे, हे मला ठाऊक होतं. उपयोग किती होणार ते काळच ठरवील.

मूल जरी मागे पडत असलं, तरी मुलाची बुद्धिमत्ता चाचणी करून घ्या, असं मी एकाही पालकांना कधीच सांगितलं नाही. बुद्धिमत्ता चाचणीला माझा विरोध नव्हता. पण तितकंच गळ्याशी आल्याशिवाय कोणी बुद्धिमत्ता चाचणी करून घेऊ नये, असं माझं मत होतं/आहे/राहिलं. कारण एकदा मुलावर त्याचा बुध्दांक कमी असल्याचा शिक्का बसला, तर तो त्यांच्या मनांतून आयुष्यभर पुसला जाणार नाही,

अशी भीती माझ्या मनाला वाटायची. ही गोष्ट योग्य होती की नव्हती, हे मला ज्ञात नाही. मी अशी वागते खरी.

या ठिकाणी आणखी एक उल्लेख करणं, अत्यंत समर्पक आहे. मी दोन वर्ष, पुणे पालक शिक्षक संघाचं व महाराष्ट्र पालक शिक्षक संघाच्या पालक-शिक्षक या त्रैमासिकाचं संपादनाचं काम करत होते. त्या काळांत मी कै. ती. शांताबाई किल्लोस्कर, आणि श्रीमती श्यामलाताई वनारसे यांच्याबरोबर काम करत असे. या दोघींनी मला विशिष्ट असं कांही शिकवलं नाही. पण रोजचं काम करतांना, त्या जे बोलायच्या, त्यातून मी खूप शिकले. माझ्या मुलांकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनांत आमूलाग्र बदल झाला. माझी मुलं मोठी होतांना, मी त्यांच्याकडे नवीन नजरेनी पाहू लागले. माझ्या या दोन गुरूवर्यांकडून मी जे शिकले, त्याचा मला या माझ्या शिकवणी वर्गांत खूपच फायदा झाला. त्यांनी मला जणू मला नव्यानी घडवलं. त्यांचं हे ऋण मी कधीच फेडू शकणार नाही. त्यांच्या ऋणात राहणंच मला आवडेल.

माझ्या वर्गाला वेळेचं बंधन नसे. मुलं अगदी सहजपणे २-३ तास बसायची. त्याचं कारण म्हणजे, अभ्यास न जमल्यामुळे मुलांच्या मनात नाराजी व न्यूनत्वाची भावना असे. ही गोष्ट मला मुलांच्या सहवासात आल्यावर लगेचच लक्षांत आली होती. मी त्यांच्या समस्यांच्या अगदी मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करत असल्यामुळे, समस्या सापडली की, दुसऱ्या दिवसापासून त्यांच्यात कणाकणानी सुधारणा व्हायला सुरूवात होत असे. त्यामुळे त्यांचं मनोबल (morale) वाढत असे. त्यामुळे ती वर्गांत कितीही वेळ आनंदाने बसत असत. एकूणच घरी अर्धा तासदेखील अभ्यास न करणारी मुलं, माझ्या वर्गांत २-२।।-३ तास सलग अभ्यास करतात, याचं पालकांना अपरूप वाटायचं.

मी एकटीच सर्व मुलांचा अभ्यास घेत असल्यामुळे, मला वेळेचं व्यवस्थापन करणं अत्यंत गरजेचं असायचं. शिवाय प्रत्येक मुलाची समस्या वेगळी. त्यामुळे प्रत्येक मुलाचा अभ्यास मला वैयक्तिकरीतीनी घ्यावा लागायचा. मी वेळ पुरवणार कसा? मग वेळेचं व्यवस्थापन करण्याकरता मी एका विशिष्ट पध्दत शोधून काढली. त्याकरता मला घरी शुकवणी वर्गापूर्वी बराचच वेळ काम करायला लागायचं. पण ते करण्याची निकड आणि मुलांमध्ये असलेली माझ्या मनाची गुंतवणूक, या दोन गोष्टींमुळे मी आवश्यक वाटणाऱ्या सर्व गोष्टी वेळेवर व नीटनेटक्या रीतीने करू शकत असे. मी माझ्या शिकवणी वर्गापुरती, एक अभ्यास घेण्याची विशिष्ट पध्दत आखलेली होती.

प्रत्येक मुलानी दुसऱ्या दिवशी जो अभ्यास करावयाचा अपेक्षित असे, त्याकरता मी त्या मुलापुरतं, एक तारीखवार कार्ड तयार केलेलं असे. त्यावर कधी शब्दांचे अर्थ लिहिलेले असत, तर कधी प्रश्नोत्तरं लिहिलेली असत. ते कार्ड त्या मुलाला देऊन, त्यानी काय करायचं आहे, हे एकदा त्याला समजावून सांगितल्यावर, मला दुसऱ्या मुलाकडे लक्ष द्यायला वेळ मिळत असे. हळुहळू मुलं या गोष्टीला सरावली आणि माझा चांगला जम बसला. ह्याकरता मी बऱ्याच वेळी घरी येणाऱ्या-पण वापरून झालेल्या एक बाजू कोरी असलेल्या निमंत्रण-पत्रिकांचा उपयोग करत असे. आजकाल खूप छान-छान प्रकारच्या पत्रिका वापरल्या जातात. अशा खूप पत्रिका माझ्याकडे जमलेल्या होत्या. आता त्यांचा सदुपयोग करण्याचा एक यथार्थ मार्ग मला सापडला. जाड असलेला कार्डशीटही वापरत असे.

प्रत्येक मूल म्हणजे माझ्याकरता, एक प्रकारचं आव्हानच असायचं; आणि देवदयेनी त्या आव्हानाशी दोन हात करण्याची उमेद माझ्याजवळ कायम असायची. त्यामुळे जरी मुलाकडून वारंवार त्याच त्या गोष्टी करून घ्याव्या लागल्या, तरी त्याचा

कंटाळा येत नसे. एखादी गोष्ट मुलाला कितीही वेळा समजावून द्यावी लागली, त्याकरता कितीही वेळ खर्च करावा लागला, तरी माझ्या तोंडून रागाचा/त्राग्याचा एकही शब्द उच्चारला जात नसे. असं पथ्य मला पाळावंच लागायचं. कारण माझ्या एका रागाच्या शब्दांनी आधीच खचलेल्या त्या मुलाचं मनोबल खच्ची होईल, हा विचार मी केलेला होता . त्यामुळे माझ्या चेहऱ्यावरचं हसू कधी मावळत नसे. हंसतमुख चेहऱ्यामुळे निर्माण होणारी सकारात्मकता (positivity) मला व मुलांनाही पोषक ठरते आहे, हे माझ्या कालांतरानी लक्षांत आलं. मी योग्य विचार करते आहे याचं मला समाधान झालं. हा शिकवणी वर्गां घेत असतांना, जे अनेक अनुभव मी घेतले त्यातले कांही अनुभव, मी या पुस्तकांत सांगणार आहे. ते वाचून कांही पालक कांही अंशी जरी प्रेरित झाले, पालकांचा त्यांच्या मुलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन थोडा जरी बदलला, तरी मला खूप आनंद व समाधान मिळेल.

या माझ्या नापासांच्या वर्गांत आलेल्या मुलांच्या अनुभवांतले काही निवडक अनुभव मी आता वाचकांना सांगणार आहे.

अरुंधती अरविंद बापट

Contact : +91-9423003528

E-mail : arundhati@bapat.net

मनु

माधवराव देशमुख म्हणजे पुण्यातील मोठंच प्रस्थ. ते पुण्यातले एक प्रथितयश कारखानदार. मोठे नेक आणि समाजाचा विचार करणारे होते. त्यांना पुण्याच्या उद्यम जगतांत फार मान होता. त्यांना दोन मुलं. मनोहर आणि विश्राम. मनु म्हणजे मनोहर देशमुख. मनोहर मोठा आणि विश्राम त्याच्याहून दोन वर्षांनी लहान. दोघंही एकाच शाळेंत शिकत होते. दोघंही आपापल्या वर्गांत हुशार मुलात गणली जायची. सगळंच छान सुरू होतं. मनु १०वी-१२वी चांगल्या रीतीनी पास झाला. पुढे JEE व तत्सम प्रवेश परिक्षा त्याने यशस्वीपणे दिल्या. त्याला इंजीनिअरिंगला सहजी प्रवेश मिळाला. पण त्याची गाडी इंजीनिअरिंगच्या पहिल्या वर्षातच थबकली होती. सतत दोन वेळा तो Industrial Electronics विषयाच्या पेपरांत नापास झाला. तो अभ्यास करत होता. त्याला कोणाची वाईट संगत नव्हती. काय चुकत होतं? ते कळत नव्हतं. पण तो अभ्यासात मागे पडत चालला होता, हे मात्र सत्य होतं. त्यामुळे सौ. व श्री. माधवराव अगदी खचून गेले होते.

धाकटा विश्राम यंदा दहावीला होता. त्याच्यावरही या गोष्टीचं दडपण येत होतं. कोणाकडून तरी त्यांना माझ्या “नापासांच्या शिकवणी-वर्गाबद्दल” कळलं, म्हणून ते त्याला माझ्याकडे घेऊन आले होते. मी कला शाखेची विद्यार्थिनी. माझा शिकवणी वर्ग दहावीपर्यंतच्या मुलांसाठी होता. माझी झेप त्याच्या पुढे नव्हती. मी त्यांना ही गोष्ट परोपरीनी समजावून सांगायचा प्रयत्न केला की, माझा इंजीनिअरिंग

अभ्यासक्रमाशी दूरान्वयानीही संबंध नाही. मी त्याचा अभ्यास घेऊ शकणार नाही. पण त्यांचा एकाच धोशा होता; त्याला तुमच्या वर्गात बसू द्या. तो त्याचा अभ्यास करेल. पण इतर मुलांसारखं तुम्ही त्याच्या नापास होण्यामागचं कारण हुडकून काढा.

मी अगदी विचारांत पडले. त्यांना "नाही" म्हणून माघारी कसं पाठवायचं, याचा मलाच प्रश्न पडला. मी वेगळं काय करू शकणार होते त्याच्यासाठी? मी कांही मोठी व्यावसायिक शैक्षणिक-सल्लागार नव्हते. मी कितपत मदत करू शकणार? हे माझं मलाच समजत नव्हतं. हरप्रकारे त्यांना समजावून सांगितल्यावर सुद्धा ती त्यांचा आग्रह सोडेनात. शेवटी माझ्यातल्या आईला मुलांबद्दल वाटणाऱ्या काळजीचा विजय झाला; "मनूला माझ्या वर्गात येऊ दे", असं मला म्हणावं लागलं. मोठीच जबाबदारी होती ही. सगळ्या बाजू अनुकूल असून सुद्धा मनू नापास कां होत होता? हा खराच कळीचा प्रश्न होता.

आता मी स्वतःच काळजीत पडले. माझ्या वर्गातल्या मुलांचा वयोगट लहान होता. मनूच्या वाढलेल्या

वयाचा, माझ्या वर्गातल्या अन्य मुलांवर काय परिणाम होईल, याची चिंता मला लागून राहिली होती. तसा मनू त्रासदायक मुलगा नव्हता. त्याचे संस्कार चांगले होते. तो वर्गात आल्यावर रोज मला वाकून नमस्कार करायचा. त्याचाही मला सुरुवातीला संकोच वाटायचा. मी त्याला एकदा सांगून पाहिलं की, रोज नमस्कार करण्याची गरज नाही. पण त्यानी आपला क्रम सोडला नाही. उलट त्याचं पाहून इतर मुलंही वर्गात आल्याआल्या मला नमस्कार करायला लागली. अष्टौप्रहर मी मनूचा विचार करत होते. मी काय करू आणि कसं करू? या विचारांनी मी अस्वस्थ होते.

पहिले २-३ दिवस मी त्याच्याशी बोलले. त्याला त्याचा अभ्यास-विषय कळत होता. ही गोष्ट त्याच्याशी बोलल्यावर स्पष्ट झाली. मग समस्या होती कुठे? असा प्रश्न मला पडला. कांही केल्या मनूचा विषय डोक्यातून जात नव्हता. त्याची ऑक्टोबरची परीक्षा जवळ आली. त्या परिक्षेची तयारी करायला सुरुवात केली. त्याला सगळे धडे वाचायला लावले. प्रश्नोत्तरं सोडवायला लावली. यापलिकडे मी त्याचा काय अभ्यास घेणार होते बरं? यावेळी तो पास होईल, असं मला वाटलं. परीक्षा आली आणि गेली. परिक्षेत मनू पुन्हा नापास झाला होता.

आता मात्र माझी सत्वपरीक्षा होती. त्याला विषय कळतो आहे, याबद्दल माझी खात्री पटली होती. मग समस्या होती कुठे? मी अगदी विचारांत पडले होते. विचारांती मला वाटलं की, त्याच्याकडून परिक्षेचा पेपर सोडवून घ्यावा. तो जी उत्तरं लिहील-त्यांतून कदाचित मला सुगावा मिळेल. म्हणून मी त्याला इंजीनिअरिंगचा एक पेपर सोडवून आणायला सांगितला. त्याच्या आईवडिलांना मी सक्त ताकीद दिली होती की, “पेपर मनूनी सोडवायचा आहे. तुम्ही त्याच्यामागे लागू नका”. परिणामतः आई-वडील स्वतःशी चुकचुकत राहिले, पण मनूनी पेपर मात्र सोडवलाच नाही. मी विचारलं की, “हो-हो, सोडवतो म्हणायचा”, पण प्रत्यक्षात पहिले पाठे पंचावन्न. मनू जिथल्या तिथे.

मनू अप्रामाणिक नव्हता. आपण इतके प्रयत्न करूनसुध्दा नापास कां होतो आहोत, हे त्याचं त्यालाही उमगत नव्हतं. तोही मनांतून अगदी खट्टू झाला होता. त्याची दोन वर्ष वाया गेल्यामुळे, विश्राम आता त्याच्या बरोबरीच्या वर्गांत अभ्यास करत होता. त्यामुळे मनूवर आणखी मानसिक दडपण आलेलं होतं. विश्राम पास झाला आणि आपण नापास झालो तर? आपण आणखीनच नालायक ठरू, अशी धास्ती त्याच्या मनांत होती. त्यामुळे आताशा त्याचं अभ्यासांत लक्षही लागत

नव्हतं. त्याच्या पदरी निराशा येऊ नये, याचीही काळजी मला घ्यायची होती. तो पेपर कां सोडवत नाही, याचा मी विचार करायला लागले. तेंव्हा माझ्या लक्षांत आलं की, कदाचित मनु या अभ्यासालाच कंटाळला असेल. कारण आतापर्यंत त्यानी तीन वेळा ह्या एकाच परिक्षेचा अभ्यास केला आहे. आपण त्याच्या जागी असतो, तर आपल्यालाही असाच कंटाळा आला असता, असं मला वाटलं.

आता त्याच्या पेपर न सोडवण्यामागचं कारण मला उमगलं, असं मला वाटलं. त्याला न दुखावता, कसंही करून त्याच्याकडून मला तीन चार प्रश्नांची तरी उत्तरं लिहून हवी होती. मग मी त्याला, माझ्या वर्गातच प्रश्नोत्तरं लिहायला सांगितली. ही गोष्ट त्याला नाकारता आली नाही. तो लिहितो म्हणाला. मी त्याला तू पुस्तकांत पाहून उत्तरं लिहिलीस तरी चालेल, असं सांगितलं. तो म्हणाला पुस्तक नको, मी मनानीच लिहितो. त्याचा आत्मविश्वास पाहून मनाला बरं वाटलं. त्याने आवडीनी ते ३-४ प्रश्न सोडवले. त्या दिवशीचा अभ्यास संपला. तो घरी गेला.

तो गेल्याबरोबर, मी त्यानी सोडवलेले प्रश्न पाहिले. मलाही उत्सुकता होतीच त्यानी काय लिहिलं असेल याची. आज कदाचित मला त्याच्या बाबतीतल्या, ‘कां?’ या प्रश्नाचं उत्तर मिळणार होतं; पण त्या प्रश्नांची उत्तरं पाहून मला कांहीच बोध झाला नाही. आता काय करायचं? कोणाकडून हे प्रश्न तपासून घ्यावेत? याचा मला प्रश्नच पडला. अर्चितशी बोलल्यावर, त्यानी एका मिनिटांत माझी समस्या सोडवली. तो म्हणाला, “आई, अगं पुण्यांत ढीगभर इंजीनिअरिंगचे क्लासेस आहेत, त्यातल्या कोणाहीकडून तू हे प्रश्न तपासून घेऊ शकशील.”

आमच्या घराजवळ एक इंजीनिअरिंगचा शिकवणी-वर्ग होता. त्याच्या प्रमुखांकडे मी गेले. त्यांना माझी-पर्यायानी मनूची समस्या सांगितली. त्यानी लिहिलेल्या चार प्रश्नांची उत्तरं तपासून देण्याची विनंती केली. ते म्हणाले, मला

त्याकरता दोन दिवस लागतील. २-३ दिवसांनंतर त्यांचा फोन आला. नेमस्त वेळी, मी भेटायला गेले. त्यांनी मला मनूनी लिहिलेले प्रश्न दाखवले. त्यावर त्यांनी खुणा करून ठेवल्या होत्या.

मनूनी लिहिलेल्या उत्तरात चुकीचं कांही नव्हतं. पण ते उत्तर प्रश्नाला धरून नव्हतं. त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नासंबंधानी खूप अवांतर माहिती लिहिली होती. माहिती चुकीची नव्हती. पण त्या ठिकाणी अनावश्यक होती. ते म्हणाले, “मॅडम, परिक्षेतली उत्तर प्रश्नाला धरून लिहावी लागतात. माहिती आहे, म्हणून तुम्ही वाटेल ती अवांतर माहिती लिहून चालत नाही. शिवाय इंजीनिअरिंगच्या पेपरमध्ये आकृत्या काढल्या, तर तुम्हाला विषय चांगला कळलेला आहे, हे देखील पेपर तपासनीसाला कळतं.”

मी म्हणाले, “आकृत्या वगैरे काढायला वेळ नको कां पुरायला?” ते हसले आणि म्हणाले, “अहो, आकृत्या म्हणजे मोठाल्या सुंदर आकृत्या नव्हेत. पेननीच छोटीशी आकृती अगदी बाजूला समासात काढून दाखवली तरी चालते. तुम्हाला विषय कळला आहे, हे ती छोटीशी आकृती सांगून जाते. उत्तर मुद्द्याला धरून लिहायला हवं. हा तांत्रिक विषय आहे. हा कांही भरमसाट वर्णन करून निबंध लिहिण्याचा विषय नाही. खूप माहिती लिहिलीत, म्हणून कांही तुमचं उत्तर बरोबर ठरणार नाही.”

सरांच्या बोलण्यात तथ्य आहे, असं मला वाटलं. मी घरी आले आणि मनूच्या घरी फोन केला. त्याच्या आई-वडिलांना मी भेटायला बोलावलं. ते आल्यावर मी त्यांना मनूनी सोडवलेले प्रश्न दाखवले. ते मी कोणाकडून तपासून घेतले आहेत, तेही सांगितलं. ते काय म्हणाले, हेदेखील सांगितलं; आणि तुम्ही त्यांना भेटा, असं त्यांना सुचवलं. आता माझी जबाबदारी संपली, असं मला वाटलं.

पण तसं झालं नाही. त्यांनी मला माझं मत विचारलं. मी म्हटलं, मला माणूस बरा वाटलं. त्याला आता मनूची समस्या कळलेली आहे. तेंव्हा आपण त्याला मनूची ट्यूशन लावावी. पण त्या आधी तुम्ही त्या सरांना एकदा भेटून घ्या. ते म्हणाले, तुम्ही सांगता आहात नं, मग आम्ही त्यांना भेटायची गरज नाही. मनू त्यांच्या वेळेप्रमाणे त्यांच्या क्लासला जाईल. यावर मी काय बोलणार?

पण माझ्या मनात मात्र ठुसठूस होती की, पुस्तक सोडून एवढी अवांतर माहिती मनूला कुठून मिळत असेल? मी त्याच्या आई-वडिलांना याबद्दल खुलासा विचारलं; तेंव्हा ते म्हणाले, “अहो आमचा इलेक्ट्रॉनिक्सशी संबंधित व्यवसाय आहे. त्यामुळे आमच्याकडे या विषयावरची अनेक पुस्तकं आहेत; शिवाय दर महिन्याला ५-७ मासिकही येतात. मनू ती मासिकं वाचत असतो सारखा. पण त्याचा इतका चुकीचा परिणाम होत असेल असा विचारही आमच्या मनांत आला नाही. मजबूत खूप माहिती आहे, ती लिहून अधिक गुण मिळतील, अशा कल्पनेनी तो लिहित असणार. आता सगळा उलगाडा झाला होता.

मनूचा क्लास चालू झाला; पुढच्या वेळी प्रथम वर्ष इंजीनिरिंगच्या परिक्षेंत मनू पहिल्या वर्गात पास झाला. त्याचे आईवडील पेढे घेऊन आले. मलाही खूप आनंद झाला.

“अडलेलं पाणी खळखळून वाहायला लागलं होतं.”

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

अपर्णा

वरवर माझ्या आवाक्याबाहेरची असलेली मनूची समस्या बऱ्यापैकी यशस्वीपणे सोडवता आल्यामुळे, माझा उत्साह आणि आत्मविश्वासही वाढला होता. मी बरीच आनंदांत होते. माझ्या पहिल्या आव्हानांत मी उत्तीर्ण झालेले होती. आता दुसरी उल्लेखनीय गोष्ट-म्हणजे अपर्णाची. 'अपर्णा'- एका डॉक्टर दाम्पत्याची मुलगी. तिला तिच्यापेक्षा चार वर्षांनी मोठा भाऊ होता. तो आता सहाव्वीत होता. अपर्णा दुसरीत गेली होती. पण तिला पहिलीतून दुसरीत आई-वडिलांनी विनंती केल्यामुळे, "वर-चढवलं" होतं. शाळेनी तिला दुसऱ्या वर्गात बसण्याची परवानगी दिली होती." "ती मागे पडते आहे ", असं म्हटल्याबरोबर तिच्या डॉक्टर आईवडिलांनी तिची बुद्धिमत्ता चाचणी करून घेतली होती. त्या चाचणीत तिचा बुद्ध्यांक ९५ आला होता. अपर्णा मतिमंद नव्हती. पण सीमा रेषेवरचं प्रकरण होतं.

अपर्णा शिकवणी-वर्गाला यायला लागली. अभ्यासांत ती जरा मागे असली, तरी ती एकंदरीत इतर सर्वसाधारण मुलांसारखी होती. पहिले २-३ दिवस तर नवीन पाल्याच्या पार्श्वभूमीच्या अभ्यासांतच जायचे. तसं तिच्याशी बोलतांना, मला मनातून असं वाटत होतं की, अपर्णाचा बुद्ध्यांक मला कमी तर जाणवत नाही. मी अगदी बारकाईने तिच्याकडे बघत होते. तिला नाना प्रकारचे प्रश्न विचारून तिची परीक्षा घेत होते. शेवटी मी या निर्णयाप्रत आले की, अपर्णा ही एक नॉर्मल मुलगी आहे. ती सीमा रेषेवर वगैरे कांही नाही. तिच्या आईलाही, मी तसं सांगितलं. फक्त आता पुन्हा टेस्ट करण्याच्या भानगडीत पडू नका. जरी तिला borderline case

म्हणून सांगितलं असलं, तरी आपण ती सामान्य बुध्द्यांकाची आहे, असं समजूनच तिच्याशी वागू या. यात नुकसान तर कांहीच नाही.

शिवाय माझं तिच्याकडे बारकाईनी लक्ष असणारच आहे. तिला आपण कुठल्याही विशेष शाळेत न घालता, नेहमीच्या सर्वसाधारण मुलांच्या शाळेतच घालू या. ती मागे पडते आहे असं जर जाणवलं, किंवा शाळेकडून तशी तक्रार आली, तर मग आपण इतर पर्यायांचा विचार करू. या बरोबरच मी आणखी एक बदल सुचवला की, माझ्या मते तिला आपण English Medium School मधून काढून मराठी माध्यमाच्या शाळेत घालू या. आता हा नवा विचार, या डॉक्टर दाम्पत्याला मान्य होतो की नाही, अशी मला शंका वाटत होती. त्यांनी जरा वेळ घेतला-उत्तर द्यायला. पण शेवटी मराठी माध्यमाच्या शाळेत तिला प्रवेश घ्यायला मान्यता दिली.

पुण्यातल्या आपटे प्रशालेचे माननीय कै. पु. ग. वैद्यसरांशी पालक शिक्षक संघाच्या माध्यमांतून माझा चांगला परिचय होता. त्यांच्या सहिष्णू व रोखठोक स्वभावाची मला माहिती होती. त्यांचा मुलांकडे व विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन फार प्रागतिक स्वरूपाचा व प्रयोगशीलतेचा होता. त्यांच्याकडे जाऊन मी त्यांना अपर्णाची केस सांगितली. “ती आता दुसरीत आहे. पण तिनी माध्यम बदलावं”, असं माझं मत आहे. तरी आपटे प्रशालेमध्ये तिला प्रवेश द्यावा, अशी विनंती मी त्यांना केली. त्यांनी ती आनंदानी मान्य केली. अपर्णाला आपटे प्रशालेच्या मराठी माध्यमाच्या शाळेत प्रवेश मिळाला.

मग अपर्णांनी कधी मागे वळून पाहिलंच नाही. तिनी कधी पहिला-दुसरा नंबर मिळवला नाही. पण ती वर्गातल्या पहिल्या दहा-बारा मुलांमध्ये असायची. तिचे आईवडीलही तिच्या या प्रगतीवर खूष होते. ती शाळेच्या स्नेहसंमेलनात वर्गात सर्वांच्या पुढे असायची. तिच्यावर बसलेला कमी बुध्द्यांकाचा शिक्का कधीच

पुसला गेला होता. दहावीत ती ७५% गुण मिळवून पास झाली. मग तिने स्वतःच वाणिज्य शाखेत जाण्याचा निर्णय घेतला. ती पहिल्या प्रयत्नात, पहिला वर्ग मिळवून बी.कॉम. झाली. नंतर ती पुण्यातील एका प्रथितयश कॉलेजमधून B.C.A. (Bachelor of Computer Applications) या परिक्षेत उत्तीर्ण झाली.

तिनी २-३ वर्ष नोकरीसुध्दा केली. तिचा तिनी प्रेमविवाह ठरवला. आता, ती तिच्या यजमानांच्या व्यवसायांत बरोबरीनी, हिरीरीनी काम करते. त्यांच्या घराशी जुळलेलं माझं प्रेमाचं नातं, अजूनपर्यंत टिकून आहे. कुठल्या चांगल्या शुभ-मुहूर्तावर आम्ही तिला तुमच्या शिकवणी वर्गात घातली, देवाचीच कृपा. तुम्ही तिचं नशीबच बदलून टाकलंत. असे तिच्या आईचे उद्गार ऐकले की, मला अगदी धन्य झाल्यासारखं वाटतं. एकंदरीत मलाही खूप आनंद झाला. ‘ पाणी खळखळून वाहायला लागलं होतं. ’

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

देवराम

देवराम खरोखरच देव्हान्यातल्या देवासारखा होता. आपल्या देव्हान्यांतले देव सगळं बघत असतात. पण ते कधी तोंडातून चुकूनसुध्दा शब्द उच्चारत नाहीत. तसाच देवराम होता. त्याचे वडीलच त्याला घेऊन आले होते. ते स्वतः अक्षरशत्रू होते. त्यांत त्यांचा कांही दोष नव्हता. पण त्यांचं सगळं घरच अक्षरशत्रू होतं. नोकरी करायला लागल्यावर, देवरामच्या बाबांना सही करायला शिकावं लागलं. तेवढी सही मात्र त्यांना करता येत असे. देवराम पाचवीत होता. तोच त्यांच्या घरातला सर्वांत शिकलेला, लिहिता-वाचता-येणारा मुलगा होता. त्याला शिकवणी-वर्गांत घालतांनाच त्यांनी मला, देवरामच्या जबाबदारीतून मोकळं करून टाकलं होतं. ते मला म्हणाले की, “एक शेवटचा प्रयत्न म्हणून मी त्याला तुमच्या वर्गांत घातलं आहे. त्याला कांही आलं नाही, तर त्यात तुमचा कांही दोष नाही. तो बहुधा मतिमंदच आहे. दरवर्षी त्याला वर चढवतात, म्हणून तो पाचवीपर्यंत आला आहे.”

अर्थात या सगळ्या माहितीचा माझ्यावर ढिम्म परिणाम झाला नाही. मी अगदी कोऱ्या मनानी देवरामशी बोलायला सुरूवात केली. हो - नाही, या पलीकडे एकही शब्द त्याच्या तोंडून उच्चारला गेला नाही. पण या बोलण्यातून त्याला बोलणं समजतं आहे आणि तो समजून उमजून, “हो - नाही” उत्तरतो आहे, हे मला कळलं. म्हणजे तो मतिमंद तर नक्कीच नव्हता. पण तो गतिमंद (slow learner) आहे की काय? हे मला त्याचा अभ्यास सुरू झाल्यावरच कळणार होतं.

अभ्यासाला सुरूवात झाली. त्याला पाचवीचं मराठीचं पुस्तक वाचता येईना. मग मी त्याला कांही एकेरी शब्द लिहायला सांगितले. उदा. 'कर, बघ' यासारखे. त्यातलेही कांहीच शब्द त्याला लिहिता आले. याचा सरळ अर्थ असा होता की, त्याला मराठी बाराखडी येत नव्हती. त्याची समस्या मला कळली. मराठी बाराखडी येत नाही म्हणजे इंग्रजी मुळाक्षरं तर नक्कीच येत नसणार, हे मी गृहितच धरलं आणि मग मी वेळ वाया घालवला नाही. दुसऱ्या दिवसापासून मी त्याला मराठी बाराखडी शिकवायला सुरूवात केली. त्याला मराठीचा तक्ता दाखवला. तो त्याच्या कडून ४-५ वेळा वाचून घेतला. त्यानंतर तो तक्ता त्याला सहजी वाचता यायला लागला. यावेळी देवरामच्या मखख चेहेऱ्यावर हास्याची एक अस्पष्टशी लकेर उमटून गेली की काय, असा मला भास झाला आणि मी स्वतःवरच खूष झाले.

देवरामच्या समस्येवर मी अचूकपणानी बोट ठेवलं होतं. पाचवीतल्या मुलाचा अभ्यास घेतांना मी पायऱ्या उतरत उतरत पहिलीच्या किंवा कदाचित प्राथमिक-पूर्व पातळीपर्यंत खाली उतरले होते. देवरामकडून मराठी बाराखडी व इंग्रजी आद्याक्षरं घोटून घेण्यात, एक महिना घालवावा लागला. त्याला मुळांतच अक्षरओळख अपूरी होती, तद्भव वाचता येत नव्हतं. मुळाक्षरं यायला लागल्यावर वाचनाचा सराव करण्यात जवळजवळ एक महिना गेला. या दोन महिन्यात पाचवीच्या अभ्यासाला सुरूवातच होऊ शकली नाही. अर्थात त्याबद्दल मला कोणी कांही जाब विचारणारं नव्हतंच. मग आम्ही धडे वाचायला सुरूवात केली. हळुहळू तो एकटाही धडा वाचायला लागला. आता प्रश्न समजून घेऊन, उत्तरं लिहिण्याचा सराव करण्याची गरज होती.

पहिल्यांदा मी त्याला कार्डावर शब्दार्थ, विरुध्दार्थी शब्द व एका वाक्यांतली उत्तरं लिहून दिली. हे सगळं त्यानी पाच वेळा वाचायचं आणि दोन वेळा लिहून

काढायचं, असं नेमून दिलं. त्यालाही आपल्याला ‘मतिमंद’, ‘गतिमंद’ म्हणतात याचं वाईट वाटतच असणार. त्यामुळे तो माझ्या सूचना अचूक पाळायचा; या पद्धतींनी एक आठवडा अभ्यास केल्यावर, मी त्याच्याकडून त्या कार्डावरचे प्रश्न, न पाहता लिहून घेतले.

मग आम्ही मोठ्या प्रश्नांकडे वळलो. या प्रकारेच सर्व विषयांचा अभ्यास केला. एकदा त्याला चांगल्याप्रकारे वाचता-लिहीता यायला लागल्यावर त्याच्या अभ्यासाला गती आली. तो मनापासून अभ्यास करायला लागला. आता तो घरीही एकटा अभ्यास करत असे. पहिल्याच सेमिस्टरमध्ये त्याला ६५% गुण मिळाले. मग तर काय त्याच्या अभ्यासाला वेग आला. मला त्याच्या अधिक अभ्यासाच्या मागण्या पुरवतांना विशेष प्रयत्न करावे लागायचे.

आता त्याला सर्वच विषय वाचता येत असत व समजतही असत. यामुळे त्याला अभ्यासाची गोडी निर्माण झाली. पुढे दहावीच्या परिक्षेतही त्याला प्रथमवर्ग मिळाला. त्याने “Mechanical Engineering” चा diploma मिळवला. एका चांगल्या कंपनीत त्याला नोकरी लागली. एका मतिमंदत्वाची पदवी मिळालेल्या मुलाला, मी यशस्वी इंजीनिअर होण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन केलं होतं. त्यांनी मला आनंद आणि समाधान मिळालं. “पाणी खळखळून वाहायला लागलं होतं.”

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

माधव

माधव हा माझा भाचा होता. तो अतिशय हुशार होता. “पण”? हा पणच त्याच्या शिक्षणाच्या आड येत होता. घरात कोणाकडूनच कौतुकाचा एक शब्दहि कधी त्याच्या कानावर पडत नसे. सगळे त्याच्यावर डाफरायचे मात्र. याला कारणीभूत होतं त्याचं बोलणं. अंगभूत हुशारीमुळे त्याला सगळंच समजायचं. नसत्या विषयांवर आपलं मत प्रदर्शित करण्याची त्याची वाईट खोड, कोणालाच भावत नसे. तो बोललेलं खरं असलं तरी, ते मोठ्या माणसांना कसं गळी उतरणार? मग सगळेच त्याला हिडीसफिडीस करायचे. परिणामतः तो आणखीनच निगरगट्ट बनत गेला. जादापणानी बोलणं, हाच त्याचा स्वभाव बनून गेला. कोणालाच त्याचं बोलणं आवडत नसे, मी ही त्याला अपवाद नव्हते. पण मी कधीच त्याला हिडीसफिडीस करित नसे. म्हणूनच बहुधा त्याला आठवण झाली की, तो माझ्याकडे यायचा गप्पा मारायला.

त्या दिवशी तो अचानकच माझ्या शिकवणी वर्गात आला; मला ते फारसं आवडलं नाही. असं कोणी येऊन बसलं की, मुलांकडे दुर्लक्ष होतं आहे, असं मला वाटायचं. माझी नाराजी त्याला कळली असावी बहुधा. तो म्हणाला, “मावशी मी गप्पा मारायला आलेलो नाही. मी तुझ्या वर्गात नांव घालायला आलो आहे”. मी म्हणाले, “माझा वर्ग दहावीपर्यंतच्या मुलांसाठी आहे; आणि त्यातूनही नापास मुलांसाठी आहे. तुझ्यासारख्याला माझ्या वर्गात प्रवेश नाही.”

तो हंसला आणि म्हणाला, “मी आगाऊच नांव घालायला आलो आहे. यंदा मी नापासच होणार आहे. तू लिहूनच घे”. त्याचं हे बोलणंही जादापणाचं होतं. म्हणून मी मौनव्रतच स्वीकारलं.

तो पुढे म्हणाला, “आता तू जर मला तुझ्या वर्गात प्रवेश देणार नसलीस तर मग मला जीव देण्यावाचून काही पर्यायच राहणार नाही”.

माझ्या कपाळावर आठी उमटली असावी. मी म्हटलं, “फालतूची बकबक करून माझा वेळ वाया घालवू नकोस”.

तो म्हणाला, “मावशी, तुला कांहीच नाही वाटलं, मी जीव देणार हे ऐकून?” आता मला खरंच राग आला. मी म्हणाले, “अरे, गरजेल तो बरसेल काय?” हे खरंच आहे आणि असल्या जीवनाला घाबरून पळपुटेपणा करणाऱ्या-व्यक्तीबद्दल काय वाटून घ्यायचं? त्याची लायकीच ती असते.”

आता माधव जरा ओशाळला. मग मला म्हणाला, “मग मी काय करू?”

मी म्हटलं, मी काय करू? म्हणजे काय विचारतोस अरे? कर चांगला अभ्यास आणि दे परीक्षा. परिक्षेत उत्तीर्ण होशील तू. चांगली बुद्धिमत्ता आहे तुझ्याकडे.”

त्याने बहुधा पहिल्यांदाच त्याच्या बाबतीत उच्चारलेले प्रोत्साहनाचे शब्द ऐकले असावेत. तो म्हणाला,

“खरंच तुला असं वाटतं, की मी हुशार आहे म्हणून?” मी म्हटलं, “मला खोटं बोलायची सवय नाही.” “मग मी तुझ्या वर्गात बसत जाऊ अभ्यासाला?” इति माधव.

मुळातच मला त्याला दूर लोटायची इच्छा नव्हती. उलट त्याच्याशी चांगलं वागून, त्याला माझं ऐकायला भाग पाडायचं होतं, म्हणून मी त्याला माझ्या वर्गात येऊन बसण्याची परवानगी दिली. पण त्याबरोबरच हे देखील सांगितलं की, “इथे अजिबात वायफळ बोलायचं नाही. एक जरी फालतूचा शब्द उच्चारलास, तर मी तुला लगेच घरी जायला सांगीन आणि पुन्हा माझ्या वर्गात पाऊल ठेवू देणार नाही.” यावर तो काय बोलणार बिचारा. त्यानी चुपचाप माझं बोलणं ऐकून घेतलं.

रोज दुपारी तो माझ्या वर्गात येऊन बसायला लागला. पहिले २-३ दिवसांत तरी त्यानी कांही वाह्यात बडबड केली नाही. त्यामुळे मी ही शांत होते. मन स्वस्थ असल्यामुळे बहुधा, माझ्या मनांत असा विचार आला की, एव्हीतेव्ही माधव इथे येतोच आहे, तर आपण एक प्रयोग करून पाहावा का? त्याच्या घरांत त्याच्याशी कोणीच नीट बोलत नाही. हा कदाचित त्याच्या वागण्याचाच परिणाम असेल. पण आता तो इथे येतो आहे याचा फायदा घेऊन आपण त्याच्याशी त्याला मोठेपणा देऊन, त्याच्या तरूणपणाचा मान ठेऊन वागायचं. पाहू या तर काय परिणाम होतो, याचा त्याच्यावर.

दुसऱ्या दिवशी तो आल्यावर, साधारपणे १-१॥ तासानी मी त्याला म्हणाले, “माधव थकला असशील नं? जा बाहेरून आपल्या दोघांसाठी चहा मागव. मला त्याच्या चेहेऱ्यावर आश्चर्य आणि थोडसं हसू सुध्दा दिसलं. तो चहावाल्याला सांगून आला. चहा आला. चहा पिऊन होईपर्यंत आम्ही दोघांनी थोड्याफार गप्पा मारल्या.

नंतर मी म्हणाले, “पुरे बाबा, आता गप्प रहा. मी उगीच तुझा अभ्यासाचा वेळ घेत नाही. इथे अभ्यासाला येतो आहेस, तर तू चांगलाच उत्तीर्ण झाला पाहिजेस. माझ्यामुळे तुझ्या अभ्यासाचा वेळ नको वाया जायला.” त्याला बहुधा माझं हे

बोलणं आवडलं असावं. तो पुन्हा जाऊन आपल्या जागेवर बसला. नि पुन्हा त्यानी पुस्तकांत डोकं खुपसलं.

मग दोघांनी दररोजच एकत्र चहा प्यायचा आमचा नेमच झाला. दोन तीन दिवसांनी तो मला म्हणाला, “मावशी, मी वाचतो गं सगळं, पण माझ्या कांही लक्षांतच राहात नाही. त्याला मी काय करू?”

मी त्याचं हे बोलणं अगदी गंभीरपणानी मनावर घेतलं. मी म्हणाले, “आता तू विचारतोच आहेस, म्हणून मी सांगते. हे बघ, नुसतं वाचन वेगळं, नि मन एकाग्र करून वाचन वेगळं.

वाचतांना एखादा मुद्दा वाचून झाल्यावर लगेचच, आपण आता काय वाचलं, ते आपल्याला समजलं आहे की नाही, याचा विचार करावा. आज आपण काय वाचलं, ते मुद्दे लिहून काढावेत. म्हणजे पुन्हा ते मुद्दे वाचले की, आपल्याला तो सगळा विषय बऱ्यापैकी आठवतो. बघ, लिहून काढ बरं मुद्दे. कांही अडलं तर मला विचार. तुझे विषय जरी मला समजले नाहीत, तरी अभ्यासाची योग्य पध्दत मी तुला सांगू शकते. “ एवढं बोलून मी आपल्या कामाला लागले. तो काय करतो आहे? या कडे मी अजिबात लक्ष दिलं नाही.

दोन दिवसांनी तो मला म्हणाला की, “मावशी, मला अभ्यास कसा करायचा ते सांगणार होतीस नं?”

त्याचं बोलणं ऐकून मला आनंद झाला. माधव इतका सरळपणानी बोलला, म्हणजे आश्चर्यच होतं. मी ही संधी सोडली नाही. मी त्याला म्हणाले की, “आधी चहा तर घेऊ या. मग बोलू अभ्यासाबद्दल”. चहा घेतांना आम्ही अवांतर गप्पा

मारल्या. ‘त्याला पुढे काय करायचं आहे?’ असं मी त्याला विचारलं. तो म्हणाला, “मला CA (Chartered Accountant) व्हायचं आहे.”

त्याचं बोलणं ऐकून मी चमकलेच. अभ्यासाची अजिबात आवड नसलेला हा मुलगा CA होण्याची इच्छा करतो. गंमत आहे झालं! पण प्रत्यक्षात मी त्याला म्हणाले, “कांही हरकत नाही. पण CA ची प्रवेश परीक्षा देखील किती अवघड असते, याची तुला कल्पना आहे कां? ”

तो म्हणाला, “माहित आहे मला.” मी त्याला विचारलं की, “तेवढा अभ्यास करण्याची तुझी तयारी आहे कां?”

“मी खूप अभ्यास करीन” असं ठोस उत्तर त्यानी मला दिलं. माझ्या मनांत मात्र त्याबाबत शंका होती. पण ती शंका मी माझ्या मनांतच ठेवली. त्याला मला नाराज करायचं नव्हतं.

मी त्याला म्हणाले, “तुझी अभ्यासाची तयारी आहे, मग कांही प्रश्नच नाही. बी.कॉम. करता करता ही CA ची प्रवेश परीक्षा देतात येते नं? मग आतापासून लागा तयारीला. या परिक्षेला बसण्यासाठीचा सर्व खर्च मी करीन.” एवढं बोलून मी माझ्या कामाला गेले.

या संवादानंतर माधव पहिल्यापेक्षा जरा गंभीरपणानी अभ्यास करतो आहे, असं मला भासलं. मी त्याला अशी सूचना केली होती की, त्याला CA करायची इच्छा आहे-ही गोष्ट त्यानी आतापासून कोणाजवळ बोलू नये. फक्त त्यादृष्टीनी अभ्यासाला सुरुवात करावी. CA ला प्रवेश मिळाला, तरच ही गोष्ट सर्वांना सांगावी. ही सूचना मात्र त्यानी तंतोतंत पाळली. त्यानी २-३ वेळा CA ची प्रवेश परीक्षा दिली. पण तो त्यात यशस्वी होऊ शकला नाही. या त्याच्या अपयशाबद्दल मी त्याला

कधीच रागाचा एकही शब्द बोलले नाही. (कारण ही परीक्षा पास होणं किती अवघड असतं हे मला ठाऊक होतं). त्यामुळे त्याचा माझ्यावरचा विश्वास वाढला.

पण यांत त्याला जी अभ्यासाची सवय लागली, त्यामुळे तो एम.कॉम.ची परीक्षा मात्र प्रथम श्रेणीत पास झाला. त्याला चांगलं करिअर करता आलं. त्याच्यावर दाखवलेला विश्वास, व त्याच्याशी बोललेले गोड शब्द, याचं चांगलं फळ आम्हाला मिळालं होतं. “पाणी खळखळून वाहायला लागलं होतं.”

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

मधुकर

मधुकरचे बाबा त्याला घेऊन आले होते. ते सांगत होते, “हा मुलगा तसा हुशार आहे, पण त्याच्या मनावर बहुधा परिणाम झालेला आहे. त्याच्या आजोबांचा तो खूप लाडका होता. गेल्यावर्षी ते देवाघरी गेले. त्याचा मेघश्यामच्या मनावर फार परिणाम झाला आहे, असं आम्हाला वाटतं. तो यंदा सहावीत आहे.”

मी नेहमीप्रमाणे त्यांना तीन दिवसांनंतर भेटायला यायला सांगितलं. मधुकर (hyperactive) अतिशय चळवळ्या, त्रासदायक वाटेल इतकी गडबड करणारा होता. स्वभावाने गडबड उडवून देणारा. कोणाची भीती किंवा संकोच न वाटणारा, असा होता. तो आला तेंव्हा वर्गात १०-१२ मुलं तरी बसलेली होती. त्याचे वडील परत गेल्यावर, दुसऱ्या मिनिटाला त्यानी वर्गात गोंधळ घालायला सुरवात केली. अनेक पांचट जोक्स सांगितले. वेडेवाकडे आवाज काढले. सगळी मुलं अभ्यास सोडून हंसायला, बोलायला लागली.

मग मी मधुकरला माझ्या टेबलाशी घेऊन बसले. सहावीची तीन पुस्तकं मी घेतली होती. मराठी, इंग्रजी व गणित. या तीन विषयांची तयारी बघितली की, मला त्याच्या समस्येचं उत्तर मिळणार होतं. मराठी व इंग्रजी त्याला वाचता आलं नाही. कारण मराठी बाराखडी येत नव्हती. इंग्रजी मुळाक्षरं येत होती, पण इंग्रजी वाचनाचा सराव नव्हता. बेरजा वजाबाक्या चुकतमाकत केल्या. गुणाकार भागाकारांत हातच्याच्या चुका केल्या. भाषेत दिलेल्या गणितांत काय करायचं आहे, हे उमजत नव्हतं. मी मधुकरचं मूल्यमापन केलं होतं.

त्याचे वडील आल्यावर मी त्यांना त्यानी काय व कसं केलं आहे, हे दाखवलं. त्यानंतर मी त्यांना सांगितलं, की “तो आता दुसरीच्या वर्गात असावा, अशी त्याची तयारी आहे. त्यामुळे मला त्याला चार इयत्ता वर ओढायचा आहे. तेंव्हा तुम्ही त्याला शिकवणी लावलीत, तरी तो यंदा सहावीतून सातवीत जाणार नाही. तो यंदा सहावी पास होणार नाही. पुढच्या वर्षी तो चांगल्या रीतीनी पास होईल. काय करायचं ते तुम्ही ठरवा.”

त्यांना माझं बोलणं आवडलं नसणार. पण ते म्हणाले, “ठीक आहे. तुम्ही म्हणाल तसं.” दुसऱ्या दिवसापासून मधुकरच्या अभ्यासाला सुरवात झाली. तो बुध्दीनी तेज होता. पण कुठलीच गोष्ट नीट न शिकल्यानी मागे पडला होता. याचा त्याच्या मनावर परिणाम वगैरे कांही झालेला नव्हता. त्यानी मला सांगितलं की, “आजोबा म्हातारे होते, त्यांची तब्येत चांगली होती. पण ते आजारी पडले आणि मग देवाघरी गेले.” मला त्याच्यावर खूपच कष्ट घ्यावे लागले. पण त्यानी चांगली साथ दिली. त्याच्या अभ्यासात जसजशी सुधारणा होत गेली, तसतसा त्याचा (hyper active) त्रासदायक चळवळा स्वभावही शांत होऊ लागला. दोन महिन्यांत तो अगदी नॉर्मल झाला.

एकीकडे आमचा दुसरी, तिसरी, चौथी, पाचवी करत अभ्यास चालूच होता. त्यामुळे सहावीच्या अभ्यासक्रमाला हात लावायला पुरेसा वेळच मिळाला नाही. मी त्याच्या वडिलांना आधीच सांगितलं होतं की, तो सहावी पास होणार नाही; आणि त्यांनी ते मान्य केलं होतं. त्यामुळे मी गाफील राहिले. वार्षिक निकालाच्यावेळी त्याच्या वडिलांनी शाळेत जाऊन, त्याला वर चढवण्याची विनंती केली. त्याप्रमाणे त्याला वर चढवून सातवीत घालण्यात आलं. उन्हाळ्याच्या सुटीनंतर ही गोष्ट मला

कळली. पण आता मी कांही करू शकत नव्हते. मला त्याला सातवीत बसू देणं भागच पडलं.

आता मला त्याच्या मागे पडण्यामागचं कारण कळलं होतं. घरी त्याच्या अभ्यासाकडे कोणीच लक्ष देत नसे. फक्त निकालाच्या दिवशी, ते त्याला वर चढवा, म्हणून सांगायला शाळेत जात तेवढेच. त्याची आईही चांगल्या पदावर नोकरी करत होती. पण तिला आपल्या मुलाच्या अभ्यासाच्या प्रतीकडे लक्ष द्यायला वेळ व इच्छाही नव्हती. असो.

मी काय करते आहे हे मला चांगलंच ठाऊक होतं. शिवाय मला ‘मधुकरचं भलं व्हावं’, अशी मनोमन इच्छा होती. त्याचे आई-वडील त्याचं नुकसान करत होते, हे मला कळत होतं. म्हणून मी शाळेत जाऊन मुख्याध्यापकांना भेटले. त्यांना मधुकरची संपूर्ण कथा कथन केली. सातवीत तो पास झाला तर कांहीच प्रश्न नाही. पण जर तो नापास झाला तर यंदा तरी कृपाकरून त्याला वर चढवू नका; आणि यांत माझं नांव येऊ देऊ नका. दरवर्षी वर चढवण्यांत मधुकरचं नुकसान होतं आहे, ही गोष्ट त्यांच्या निदर्शनास आणून दिली. तेव्हा ते मला म्हणाले की ‘लगातार दोन वर्ष मुलांना वर चढवता येत नाही, असा शाळेचा नियम असल्याकारणानी यंदा काहीही झालं तरी त्याला वर चढवणार नाही’, असं ते म्हणाले. शिवाय आपण मधुकरच्या केसमध्ये स्वतः लक्ष घालू, असंही त्याच्या शिक्षकांनी मला सांगितलं. मी समाधानाने घरी परतले.

मधुकरचा अभ्यास सुधारत होता. तरीही सातवीच्या परिक्षेत तो पास झाला नाही. निकालाच्या दिवशी त्याचे वडील दरवर्षीप्रमाणे शाळेत पोहोचलेच होते; पण “लागोपाठ दोन वर्ष मुलाला वर चढवता येत नाही”, असं सांगून, त्यांनी मधुकरच्या वडिलांना परत पाठवलं. मधुकर परत सातवीत बसला. आमचा अभ्यास चालूच

होता. दुसऱ्या वर्षी तो चांगल्या गुणांनी सातवीची परीक्षा पास झाला. त्याला द्वितीय श्रेणी मिळाली.

दहावीची परीक्षाही तो द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण झाला. पुढे बारावीची परीक्षाही तो उत्तीर्ण झाला. पुढे मात्र तो शिकला नाही. आता त्याचा स्वतःचा व्यवसाय तो चांगल्या रीतीनी करतो आहे.

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

देवेन्द्र

देवेन्द्र माझ्या शिकवणी वर्गामध्ये आला तेंव्हा तो आठवीत दोन वेळा नापास झालेला होता. त्याच्या घरच्यांनी त्याच्या शिक्षणाची आशाच सोडून दिली होती. त्याला कारण होतं. त्याच्या जन्माच्या वेळी कांहीतरी वैद्यकीय समस्या उद्भवली होती, त्यामुळे त्याच्या मेंदूला धक्का पोहोचला आहे, असं डॉक्टर म्हणाले होते. त्यामुळे मुळापासूनच देवेन्द्र शालेय शिक्षण घेऊ शकणारच नाही, अशी त्याच्या आई-वडिलांची प्रांजळ धारणा होती. खरंतर अशा मुलाला जीवनांत उभं करणं, हे एक आव्हानच असतं. पण त्याच्या आई-वडिलांनी ते आव्हान स्वीकारलेलं नव्हतं. उलट ते हात-पाय गाळून बसले होते. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणेच देवेन्द्र शिक्षणांत मागे पडला होता. आता कांहीही केलं तरी तो यापुढचं शिक्षण घेऊ शकणार नाही, याबद्दल त्यांची खात्री होती. त्यामुळे घरात देवेन्द्र अगदी दुर्लक्षित होता. त्याला घरांत कांही स्थानच नव्हतं.

देवेन्द्रच्या मामांनी त्याला माझ्या शिकवणी वर्गांत आणलं. घरातल्या कोणालाही त्यात रस नव्हता. आल्यावर त्यांनी मला त्याच्याबद्दलची सर्व माहिती सांगितली. ते म्हणाले, “आता तो आठवी पास होत नाही आहे, पण आठवीपर्यंत तो प्रत्येक वर्षी पास होत आलेला आहे. म्हणून मला वाटलं, की तुमच्या शिकवणी वर्गांत घालून त्याला कांही फायदा होतो कां ते बघावं.” त्यांनी मला डॉक्टरांनी काय सांगितलं आहे, तेहि सांगितलं. मी नेहमीप्रमाणे त्यांना तीन दिवसांनी यायला सांगितलं.

मग मी माझ्या नव्या विद्यार्थीला, देवेंद्रला जवळ बोलावलं. त्याच्याशी बोलायचा प्रयत्न केला. सुरवातीला तो हो/नाही यापलिकडे कांही उत्तर देत नव्हता. पण हळुहळू तो थोडासा मोकळा होतो आहे, असं मला वाटलं. मी त्याच्याशी साधारणपणे दहा मिनिटं बोलले. मी त्याला विचारलं की, मी सांगेन तसा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न तू करशील ना? त्यावर त्यानी होकारार्थी मान हलविली. मी त्याला वाचता येतं आहे की नाही, हे पाहिलं. त्याला अक्षरओळख चांगली होती. तो बरं वाचत होता. पाहून चार ओळी लिहायला सांगितल्या. तेही त्यांनी बऱ्यापैकी लिहिलं. नुसतं लिहिणं आणि प्रश्नांची उत्तरं लिहिणं यात फरक असतो. पण आज मी त्याची, ती परीक्षा घेतली नाही. त्याला लिहिता वाचता येतं आहे, हे मला कळलं. त्याचं मला बरंही वाटलं. आज एवढच पुरेसं होतं. मग थोडावेळ आम्ही नुसत्याच गप्पा मारल्या. त्याच्या घराची एकंदरीत माहिती मी घेत होते.

साधारणपणे मी अर्धा तास त्याच्या सहवासांत होते. त्यानंतर मी त्याला घरी जायला सांगितलं. उद्या येतांना सगळी वह्या पुस्तकं घेऊन ये, असं सांगितलं. दुसऱ्या दिवशी तो सगळी वह्या पुस्तकं घेऊन आला. त्यानी ते सगळं बाड माझ्यासमोर ठेवलं. मी त्याची पुस्तकं एकेक करून पाहत होते. तेवढ्या वेळात मी त्याची गणिताची परीक्षा घेतली. त्याच्या पुस्तकातली पाच सहा गणितं मी त्याला करायला दिली होती. पण एकच गणित बरोबर आलं. बाकीची सगळी चुकली होती. त्याची कुठलीच वही पूर्ण नव्हती. त्यांत अनेक चुका होत्या. अक्षरही चांगलं नव्हतं. त्याच्या पुस्तकांच्या तर चाळण्या झाल्या होत्या. दोन वर्षं तो ती पुस्तकं हाताळत होता. पुस्तकांच्या सुरुवातीच्या व शेवटच्या पानांना गळती लागली होती.

त्याच्या मामांना फोन करून, मी त्यांना त्याला आठवीच्या पुस्तकांचा नवा सेट घेऊन द्यायला सांगितला. नव्या वह्याही आणायला सांगितल्या. त्यांच्या शाळेच्या मुख्याध्यापकांशी मी फोन वरूनच संपर्क साधला. मला फक्त त्याच्याबद्दल शालेय प्रगतीचा रिपोर्ट दर महिन्याला हवा आहे; फोनवर बोलूनही ती माहिती करून घेता येईल. पण त्याकरता मला तुम्ही तशी परवानगी द्यावी, अशी मी त्यांना विनंती केली.

एका मुलाचं भलं झालं, तर ते त्यांनाही हवंच होतं. त्यांनी मला आनंदानी तशी परवानगी दिली. आणखी एका गोष्टीची मी त्यांना विनंती केली, ती म्हणजे, देवेन्द्रची केस जरा वेगळी आहे तेंव्हा, “नापास होणाऱ्या मुलांची कधी कधी वर्गात हेटाळणी होते, ही गोष्ट शक्य होईल तितकी टाळावी.” ही गोष्ट सुध्दा त्यांनी मान्य केली. त्याच्या शिक्षकांना मी कल्पना देतो असं ते म्हणाले.

आता मी माझं लक्ष पूर्णपणे देवेन्द्रच्या अभ्यासावर केंद्रित केलं. पहिल्यांदा मी त्याच्याकडून प्रत्येक विषयाचं पुस्तक वाचून घेतलं. नंतर आम्ही प्रश्नोत्तरांचा अभ्यास करायला लागलो. सुरूवातीला शब्दार्थ पाठांतर, एका वाक्यांत उत्तरे द्या, असे प्रश्न मी त्याच्याकडून सोडवून घेतले. माझ्या असं लक्षांत आलं, की दोन तीनदा वाचलं तरी त्याच्या लक्षांत राहात नाही. लक्षांत न राहण्याचं कारण त्याचं मन स्थिर नाही. मग मी त्याच्याशी बोलले. त्यातून असं जाणवलं की, घरांत त्याच्याबाबत एक प्रकारची उदासीनता असते, त्याचा त्याला खूप त्रास होतो.

उदासीनता म्हणजे, तो कांही करू शकेल, यावर कोणाचा विश्वास नव्हता. त्यामुळे त्यांची त्याच्याकडून कांही अपेक्षाच नसायची. त्यांनी कांही केलं तरी त्याचं कौतुक नाही. त्याला कांही करता आलं नाही, तर त्याबद्दल कोणाला विषाद वाटत नाही. त्याला काय? येणारच नाही आहे; असा गाढ विश्वास प्रत्येकाच्या मनात.

आपण त्याला मदत केली पाहिजे. आपण त्याला प्रोत्साहन दिलं पाहिजे, त्याची त्याला गरज आहे, असं कोणालाच वाटत नाही. ह्या सगळ्या गोष्टी मला त्याच्याशी संवाद साधल्यावर मला कळल्या. मी जशा त्या लिहिल्या आहेत, अशा स्वरूपांत त्या त्याला सांगता आल्या नाहीत.

त्यांनी ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यांतून मी हे निष्कर्ष काढले. मग मी त्याच्या मामांना बोलावून घेतलं. त्यांच्याशी बोलले. त्यांना सांगितलं की घरातल्यांची ही उदासीनताच त्याला जाचते आहे. तो बुद्धीने कदाचित कमीही असेल. पण तो मतिमंद किंवा गतिमंददेखील नाही. त्यामुळे, त्याच्याबाबतीतली ही उदासीनता त्याच्या मनाला बोचते. आपण या घरात unfit आहोत अशी भावना त्याच्या मनांत निर्माण झाली आहे. म्हणून त्याला कांही करावं अशी उमेद त्याला वाटत नाही. तो कांही करायला गेला, तर त्याला ते धडपणानी जमत नाही. मग तो अगदी नाराज होऊन जातो. त्याच्या आईवडिलांना हे समजावून सांगा. निदान त्याला तुच्छ लेखू नका. मी त्याच्या अभ्यासाची जबाबदारी घेते.

त्याचे आईवडील कांही त्याचा राग करत नव्हते. त्यांनाही तो नीट शिकावा असंच वाटत होतं. पण त्याकरता काय करायला हवं, हे त्यांना समजत नव्हतं. मामांशी बोलल्यावर, त्याची आई मला भेटायला आली. ती म्हणाली, "तुम्ही सांगाल ते सगळं आम्ही करू. पण त्याला तुम्ही शिकवा. तो शिकला पाहिजे." यानंतर मला त्यांच्याकडून सर्व प्रकारे सहकार्य मिळालं. त्याचा देवेंद्रवर चांगलाच परिणाम झाला. तो आनंदी राहायला लागला. याचा त्याच्यावर चांगला परिणाम दिसून आला.

मी त्याच्याकरता जिवापाड प्रयत्न करत होते. प्रत्येक गोष्ट त्याला समजली आहे, हे कळल्याशिवाय मी पुढे जात नव्हते, कारण पाया मुळीच कुठेही

कच्चा राहायला नको. प्रश्नांची उत्तरं तोंडी घायला लावत होते. त्याच्याकडून पुन्हा पुन्हा लिहूनही घेत होते.

या सगळ्या गोष्टींचा एकत्रित परिणाम म्हणून की काय, देवेन्द्र या तिसऱ्या प्रयत्नांत आठवीची परीक्षा पास झाला. दहावीपर्यंत तो माझ्या शिकवणी वर्गात येत होता. नववीची व दहावीची परीक्षा तो पहिल्या प्रयत्नांत पास झाला. दहाव्वीनंतर पुढे मात्र तो शिकला नाही. सध्या तो एका चांगल्या कंपनीत नोकरी करतो आहे. त्याचा विवाहदेखील झाला. आता तो जीवनांत चांगला स्थिरावलेला आहे.

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

राजेश

राजेशची केस तर अगदी जगविरहित आहे. राजेश शिकवणी वर्गात आला, ते तो नापास होत होता, म्हणून नव्हे; तर दिवसेंदिवस त्याची गुणांची टक्केवारी कमी होत चाललेली होती. या कारणानी, त्याच्या आईनी त्याला माझ्या शिकवणी वर्गात पाठवलं होतं. राजेश छान आनंदी मुलगा होता. त्याच्याशी बोलतांना त्याची हुशारी दिसून येत होती. मला तर त्याच्यांत वरवर काहीच समस्या दिसत नव्हती. मला कांहीही वाटू दे, प्रत्यक्षांत राजेश अभ्यासांत मागे पडत होता. राजेशने अभ्यासाला सुरुवात केल्याबरोबर त्याच्या मागे पाडण्याचं कारण मला समजलं.

वाचतांना तो पुस्तक डोळ्यांच्या अगदी जवळ धरत होता. मी त्याला म्हणाले, “ राजेश, पुस्तक डोळ्यांच्या इतकं जवळ धरू नकोस. तुझ्या त्रास होईल ”. पण त्यानी माझ्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष केलं. मग मी जरा खास ठेवणीतला आवाज काढून त्याला पुस्तक खाली धरायला भाग पाडलं. मग त्यानी वाचनच बंद केलं. मी म्हटलं, “थांबलास कां म्हणून? वाच की पुढे.” पण तो वाचेना. मी जरा रागानीच त्याला म्हटलं, “अरे तुलाच त्रास होईल, म्हणून मी तुला पुस्तक खाली धरायला सांगितलं. पण तेवढ्याकरता तू अभ्यास थांबवू नकोस. वाच पुढे.” तरीही तो वाचेना. उलट त्याचा चेहरा गोरामोरा झाला. मला कळेना की, पुस्तक काही अंतरावर धरायला लावलं, तर त्यात इतकं मनाला लावून घेण्याजोगं काय आहे?

आज त्याचा पहिलाच दिवस, तेंव्हा त्याला रागवायला नको, म्हणून त्याच्या पाठीवर हात फिरवत मी त्याला म्हटलं, “राजेश तुला कांही त्रास होतो आहे कां?”

माझा प्रश्न ऐकला मात्र, अन त्याच्या डोळ्यांतून गंगा-यमुना वाहायला लागल्या. मी अगदी गोंधळले. त्याचं रडणं कसं थांबवायचं, हे मला समजेना. मी त्याला विचारलं की, “तुला वाचायचा कंटाळा आला आहे कां?” त्यानी नकारार्थी मान हलवली. आता मात्र मी खरंच प्रश्नांत पडले. आता करायचं तरी काय? तेवढ्यांत एक विचार माझ्या मनांत आला आणि मी त्याला म्हणाले, “तुला वाचायला त्रास होतो आहे कां?” त्यानी होकारार्थी मान हलवली. त्याच्या रडण्यामागचं मूळ कारण मला उमगलं. “आपल्याला नीट दिसत नाही म्हणून वाचायचा त्रास होतो आहे”, ही गोष्ट इतर मुलांसमोर उघड झाल्यामुळे त्याला लाज वाटत होती. मग मी त्याला फार छेडलं नाही. मी म्हटलं ठीक आहे. तुला जमेल तसं वाच.

त्यानी वाचलं, पण वाचनांत त्याचं मन नाही, हे कळत होतं. पण मी त्याला कांही बोलले नाही. तो घरी गेल्यानंतर, मी त्याच्या आईला फोन केला. वर्गात घडलेला प्रसंग त्यांना सांगितला. त्याला रागावून नका, असं सांगितलं; आणि आपण काळजी घ्यावी, म्हणून एकदा त्याचे डोळे तपासून घ्यायला हवेत, हे देखील सांगितलं. त्यांनी त्याप्रमाणे लगेचच त्याचे डोळे तपासून घेतले. त्याला दूरच व जवळचा असे दोन्ही नंबर होते. त्याला चष्मा लागला. “मुळांत धड दिसत नाही- म्हणून वाचता येत नाही”, हेच त्याच्या मागे पडण्यामागचं कारण होतं. आई नोकरी करणारी होती. राजेश अभ्यासांत हुशारच होता. त्यामुळे आईला त्याचा अभ्यास घेण्याची गरज भासत नसे. राजेशला दृष्टीदोष आहे, हे त्याला बालवयामुळे समजलं नाही. राजेशनीही कधी आपल्याला वाचायला त्रास होतो, ही गोष्ट आईला सांगितलीच नाही. परिणामतः दृष्टीदोष बराच काळ बळावला आणि चष्म्याचा नंबर मात्र वाढला. त्यामुळे राजेशच्या अभ्यासावर परिणाम झाला.

यानंतरही राजेश शिकवणी वर्गात येत राहिला, तो थेट 10वीपर्यंत. 10वीची परीक्षा तो उत्तमरीतीनी पास झाला हे वेगळं सांगण्याची गरज नाही. मलाहि खूप आनंद झाला.

“पाणी खळखळून वाहायला लागलं होतं.”

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

मी घेतलेली फिरकी

आता एक जरा गमतीची गोष्ट ऐका. माझ्याकडे आत्महत्या करतो म्हणणाऱ्या, आणखी एका मुलाची केस आली. रत्नाकर हा आमच्या घराशेजारी राहणाऱ्या श्री शेंडे यांच्या मित्राचा मुलगा. तो कॉलेजमध्ये होता. पण कशामुळे देवजाणे, त्याचं अभ्यासातलं लक्ष उडालं होतं. अधून मधून तो आत्महत्येची भाषा बोलायचा. त्यामुळे त्याचे आईवडील जरा घाबरून गेलेले होते. त्यांचा मोठा मुलगा होता तो. आतापर्यंतचं त्याचं शिक्षण चांगल्यारीतीनी पार पडलं होतं. आता त्याला ही आत्महत्येची अवदसा कुठून आठवली होती, देवच जाणे.

हा मुलगा कधीतरी आपल्या जीवाचं वेडंवाकडं करून घेणार, अशी भीती त्याच्या पालकांना वाटायची. एक दिवस त्यांचा अस्वस्थपणा पाहून श्री शेंडे यांनी त्यांना खोदून खोदून विचारलं, तेंव्हा त्यांनी आपली व्यथा त्यांच्याजवळ बोलून दाखवली. श्रीयुत शेंड्यांनी त्याला माझ्या नापासांच्या शिकवणी वर्गाबद्दल सांगितलं. माझा मानसशास्त्राचा अभ्यास आहे व त्याला अनुभवाची जोड आहे, हेदेखील सांगितलं. रत्नाकरला घेऊन श्रीयुत शेंडे आणि रत्नाकरचे वडील माझ्याकडे आले. रत्नाकर आता B.C.S.च्या पहिल्या वर्षाला होता.

त्याचं बारावीपर्यंतचं शिक्षण सुरळीत पार पडलेलं होतं. BCS ला त्याला सहज प्रवेश मिळाला होता. पहिले दोन महिने बरे गेले. आता मात्र तो विचित्रच वागत होता. आत्महत्येची भाषा बोलता होता. मी पुन्हा पेच-प्रसंगात सापडले होते. पण त्यांची अगतिकता बघून, मला त्यांना नाही म्हणवलं नाही. मी त्याला माझ्या

शिकवणी वर्गात प्रवेश दिला. मी त्याला काय शिकवणार होते? माझं मलाच ते ठाऊक नव्हतं. तो शिकत असलेला विषय मला माहिती सुध्दा नव्हता. पण तरीही माझ्याकडून मी त्याची समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न मनापासून करणार होते. निदान त्याच्या पालकांची अगतिकता लक्षांत घेऊन, “ देवानी मला मार्गदर्शन करावं, यश द्यावं, ” अशी मनोमन प्रार्थना मी करित होते.

रत्नाकर रोज यायला लागला. २-३ दिवसात त्यानी “ आपण आत्महत्या करणार असल्याची बातमी ” सर्व वर्गाला सांगून टाकली. सगळी शाळकरी मुलं ती, ती बरीचच घाबरून गेली. त्यामुळे त्यांचंही अभ्यासांतलं लक्ष उडालं. त्यांनी माझ्याकडे येऊन, ती बातमी कानावर घातली. मला हे माहित होतं, पण रत्नाकर वर्गातल्या लहान मुलांवर हा प्रयोग करेल, अशी कल्पना मला आली नव्हती.

रत्नाकर घरी गेल्यावर, मी मुलांना म्हणाले, अजिबात घाबरू नका. तो अजिबात आत्महत्या करणार नाही. “पण बाई तोच तर म्हणाला,” एक मुलगा बोलला. मी म्हटलं, “अरे तुम्हाला माहित आहे नं की, ”गरजेल तो बरसेल काय? तसंच वायफळ बोलेल तो करील काय? तो नुसती बडबड करतो आहे. तो कांहीही करणार नाही; शिवाय तो आता आपल्या वर्गात येतो आहे नां? मग आपण त्याला शहाणा करू. मी बघते त्याच्याकडे.”

लोकांकडून सहानुभूती मिळवण्याकरता चाललेले त्याचे हे चाळे-प्रयत्न बघून मला त्याचा राग आला होता. वर्गातल्या लहान मुलांना त्यानी घाबरवूनच टाकलं होतं. मी रत्नाकराशी रोजच बोलत असे. त्याची समस्या आणि त्याचे विचार मला जाणून घ्यायचे होते. त्यादिवशी मी त्याला विचारलं, की, “तुला आत्महत्या का करावीशी वाटते?” तो म्हणाला, “आत्महत्या केली, की सगळेच प्रश्न सुटतील.”

मी विचारलं, “कसले एवढे प्रश्न आहेत तुझ्यापुढे?” त्यावर तो कांही बोलला नाही. मग मी त्याला थंडपणानी विचारलं की, “कधी आणि कशी करणार आत्महत्या?” माझा प्रश्न ऐकून तो थोडा चमकला. नेहमी तो असं बोलल्यावर पुढच्याची येणारी जी प्रतिक्रिया असायची, त्याच्यापेक्षा मी कांहीतरी वेगळंच विचारत होते. तो म्हणाला, “तुम्हाला कांहीच वाटलं नाही, मी आत्महत्या करणार हे ऐकून?” मी म्हटलं की, “वाटलं नं, म्हणून तर विचारते आहे की तू कशी करणार आत्महत्या?” तो म्हणाला, “तळ्यात उडी टाकणार, म्हणजे सगळं संपलं. मला पोहोता येत नाही. ”

“हे कसं काय सुचलं तुला?” मी विचारलं. तो म्हणाला, “मी एकदा येत होतो तिथून, तिथे खूप गर्दी दिसली म्हणून, मी काय आहे ते पाहायला गेलो होतो. तिथे एका माझ्यासारख्याच कंटाळलेल्या जीवानी आपलं आयुष्यं संपवलं होतं. तेंव्हा मला सुचलं, की आपणही असंच करू या.”

मी म्हणाले, “मग वाट कशाची पाहतो आहेस? टाक उद्या उडी तळ्यांत”. यावर तो म्हणाला, “तुम्हाला कांहीच कसं वाटत नाही? खुशाल मला उडी टाकायला सांगता!” मी म्हटलं की, “मी नाही सांगत आहे. तुलाच उडी टाकायची आहे तळ्यांत. तुझा एवढा निश्चयच आहे, तर तो लवकर अंमलात तरी आण. ”

माझा थंडपणा आणि कोरडेपणा पाहून त्याच्या डोळ्यात पाणी तरारलं. ते बघून, मी गड जिंकला आहे असं माझ्या लक्षांत आलं. मी त्याच्या पाठीवर हात फिरवला आणि म्हणाले, “रत्नाकर, कसला त्रास होतो आहे तुला? सांग बरं माझ्याजवळ. एकट्यानी त्रास कां करून घेतो आहेस रे तू? “

यावर तो म्हणाला, “मग मी काय करू?”

मी त्याला म्हणाले, “ आधी तू शांत हो. शांत मनानी मला तुला आत्महत्या का करावीशी वाटते ते सांग. त्याच्याशी रोजरोज बोलून मला त्याच्या समस्येचा थोडाथोडा अंदाज यायला लागला. अभ्यासाबद्दल विचारल्यावर तो म्हणाला, “ मी अभ्यासांत कधीच मागे पडत नाही. पण आता मला कांहीच समजत नाही. वाचलं तर लक्षांत राहत

नाही”. “ पण या मागचं कारण काय? ” मी विचारलं. ते मला माहित नाही.” तो उत्तरला. मग मी त्याला त्याच्या मित्रांबद्दल विचारलं. नव्या कोर्सला आल्यावर मित्रही नवेच होते. ते फार अभ्यासू नव्हते. त्यांना अभ्यासाची तशी काळजीही नव्हती. कसं तरी करून त्यांना फक्त डिग्रीच हवी होती. त्यांची कौटुंबिक परिस्थितीच वेगळी होती. ते मित्र कधी कॉलेजला यायचे, तर कधी दांडी मारायचे.

त्यांच्यांत राहून रत्नाकरही तसंच वागायला लागला. पाण्यांत राहून माशांशी वैर करता येत नाही. म्हणून रत्नाकर, आपला ग्रूप टिकवण्यासाठी त्यांच्यासारखा वागायला लागला. मग साहजिकच होतं, त्याचं अभ्यतसांत मागे पडणं. कॉलेजच्या क्लासेसना सलग रोज हजर राहिलंच नाही, तर विषय कसा कळणार? आणि विषयच जिथे कळला नाही, तिथे लक्षांत काय राहणार? पुन्हा यांत आपलं कांहीतरी चुकतंय हे समजत असून, त्याला ते निदान त्याच्या स्वतःच्या मनाशीसुध्दा कबूल करवत नव्हतं. म्हणून सहानुभूती मिळवण्याकरता जीव देण्याचं नाटक. खरी हिम्मत कुठे होती अंगात जीव देण्याची?

एकदा मला या गोष्टीची चाहूल लागल्यावर, मी त्या दृष्टीनी विचार करायला लागले. रत्नाकर स्वभावानी वाईट नव्हता. फारसा बहकलेलाही नव्हता. त्याच्या पालकांना बोलावून मी सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या. रत्नाकर चुकला असेल. पण त्याला रागावून किंवा त्याचा राग करून-ही समस्या सुटणार नाही. त्याला आत्ता

आधाराची गरज आहे. आपण प्रयत्नपूर्वक त्याला यांतून बाहेर काढू या, असं मी त्यांना सांगितलं. त्यांनीही मला योग्य साथ दिली. त्यामुळे रत्नाकरची समस्या सुटली. तो BCS चांगल्या गुणांनी पास झाला. पुढे त्यानी MCS सुध्दा केलं.

त्याला आम्ही त्या ग्रुपच्या मुलांची मैत्री तोडायला सांगितली नाही. पण त्या बरोबरीनी आपलं ध्येय काय आहे, हे विसरून सुध्दा चालणार नाही; हे समजावून दिलं. कारण ते मित्र वाईट नव्हते. त्यांना कांही वाईट सवयी नव्हत्या. रत्नाकर त्या मुलांबरोबर कायम राहिला पण आपल्या मर्यादा सांभाळून. मी त्याला अभ्यासाच्या पध्दती समजावून सांगितल्या. त्यानीही त्या दृष्टीनी प्रयत्न केले. पण खरं म्हणजे, कॉलेजात रोज नियमित जायला लागल्यावर व अभ्यास केल्यावर विषय न समजण्याची व लक्षांत न राहण्याची समस्या उरलीच नाही. त्याला सहानुभूती न दाखवता, “ मग कधी करतोस आत्महत्या? ” असं विचारून मी त्याची एक प्रकारे फिरकीच घेतली होती.

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

उपसंहार

हा वर्ग चालवतांना खूप वेगवेगळे अनुभव आले; त्यातले काही निवडक मी या पुस्तकात लिहिले आहेत. एकंदरीत मला असं आढळलं की मूल जेव्हा मागे पडतं तेव्हा दरवेळी काही त्याच्या बुद्धीत कमतरता असते असं नाही. कधी त्याच्याकडे पालक / शिक्षक यांच्यापैकी कोणाचं तरी थोडंफार दुर्लक्ष झालेलं असतं. कधी त्याच्या मनाविरुद्ध घडणाऱ्या गोष्टींनी त्याचं मन विचलित झालेलं असतं. अशा वेगवेगळ्या गोष्टी त्याच्या अभ्यासात अडथळ आणत असतात. अशावेळी आपल्या मुलात झालेला बदल जाणून घेऊन, त्याच्याशी बोलून, त्याच मन जागेवर आणता येण्याइतपत संवेदनशीलता पालकांजवळ असली पाहिजे. पालकांना स्वतःला आपल्या मुलाच्या बाबतीत सहानुभूतीनी विचार करता आला पाहिजे.

आपल्या मुलाचं वागणं पसंत नसलं किंवा आपलं मूल मागे पडतं आहे असं जाणवत असलं, तरी त्याबद्दल नुसती चिंता न करता, राग न बाळगता किंवा त्याच्याकडे दुर्लक्ष न करता, त्यावर उपाययोजना करण्याची गरज असते, ही गोष्ट पालकांनी लक्षात घेतली पाहिजे. अशा परिस्थितीत स्वतःला काही करणं जमणार नसेल तर, निदान त्याच्या शाळेतल्या शिक्षकांना - मुख्याध्यापकांना जाऊन भेटणं, आपली निरीक्षणं त्यांना सांगणं, या गोष्टी गरजेच्या आहेत.

मुलाच्या बदललेल्या वागण्यामुळे, एकदम मूल बिघडलं आहे, मुद्दामच वेडंवाकडं वागतं आहे, वाया गेलं आहे; असले निष्कर्ष न काढता, त्यामागे

असलेल्या कारणांचा शोध घ्यायला हवा. निदान counsellor कडे जायला पाहिजे. हल्ली शाळांमधून सुद्धा ही सोय असते.

सुरवातीला या समस्या अगदी छोट्या असतात. तेव्हाच त्यांचं निराकरण करता येणं महत्वाचं असतं आणि मुलांच्या दृष्टीनी फायद्याचं असतं. अपर्णासारखी मुलगी नुसतं शिकण्याचं माध्यम बदलल्याने जीवनात चांगल्या रीतीनी स्थिरावली. तर देवराम दर इयत्तेत मागे पडत, शेवटी त्याच्यावर मतिमंदत्वात्वाचा शिक्का बसण्या इतपत मागे पडला. पण एकदा त्याला संधी मिळाल्यावर त्यानी मागे वळून पाहिलं नाही. तो डिप्लोमा इंजिनीअर झाला.

मूल कोणाच्या संगतीत आहे? त्याला काही वाईट सवयी तर लागलेल्या नाहीत नं? ते वेळेवर शाळेत जातं आहे की नाही? निदान शाळेत दिलेला घरचा अभ्यास तरी पूर्ण करतं आहे की नाही? इत्यादी बाबतीत पालकांना माहिती असणं गरजेचं आहे.

मुलांसमोर खोटं वागू बोलू नका. मुलांचं लक्ष असतं; ती तुम्हाला बरोबर पकडतात. मग त्यांच्या विश्वासाला धक्का बसतो. ती सैरभैर होतात. त्यांच्या तुमच्यावरच्या विश्वासाला धक्का बसलेला असतो. त्यांचं तुमच्याशी वागणं बदलतं. त्याचं वेळीच निराकरण व्हायला हवं. नाहीतर या काट्याचा नायटा व्हायला वेळ लागणार नाही.

मुलाच्या वागण्यातले सूक्ष्म बदल संवेदनशील पालकांच्या लगेचच लक्षात येतात. त्यांनी त्याबाबत मुलांशी बोललं पाहिजे. त्याच्या मनातली गैरसमजांची जाळीजळमटं वेळीच झटकून टाकली पाहिजेत.

याकरता मुलाचा तुमच्यावर विश्वास हवा. आपले आईबाबा आपल्याला समजून घेतील, ही भावना मुलांच्या मनात असली पाहिजे. मुलांच्या मनात अशी भावना निर्माण करण्याकरता, पालकांना स्वतःला शिस्तीत व सुसंगत वागावं लागतं. पण हीच सुजाण पालकत्वाची कसोटी असते. एकदा पालकांच्या भूमिकेत आपण गेल्यावर आपण या कसोटीत पास व्हायचा प्रयत्न तरी करायला हवा नं !

मुलाचा आईवडिलांवर विश्वास असेल तर ते मूल सगळ्याच बाबतीत चांगली adjustment करू शकतं. कारण आपल्यावर अन्याय झाल्यास आपण आपल्या पालकांकडे नक्कीच या अन्यायाविरुद्ध दाद मागू शकू, ते आपल्याला समजावून घेतील याची खात्री त्यांच्या मनात असते. असं मूल समाजात वावरतांना आपल्या सभोवतालच्या व्यक्तींवर सुद्धा विश्वास ठेऊन वागू शकत. चांगला अनुभव न आल्यास आपलं वागणं बदलण्याचा पर्याय त्यांच्याकडे असतो. अशी व्यक्ती समाजाभिमुख असते; आणि अशा व्यक्तींमुळेच चांगला समाज निर्माण होऊ शकतो. आपल्या सर्व शिक्षणाचा मूळ हेतू असा चांगला समाज निर्माण कारण हाच तर असतो नं!

XXXXX ===== XXXXX ===== XXXXX

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे सतरावे वर्ष.

अरूंधती बापट यांचे हे पाचवे पुस्तक.

विनीता देशपांडे या संस्कृत आणि इंडॉलॉजीच्या अभ्यासक आहेत. त्यांचे या विषयांतले कार्य सातत्यऊर्ण सुरू असते. याशिवाय त्या व्यावसायिक अनुवादकही आहेत. विनीतार्जीचे कार्यक्षेत्र केवळ लेखनापुरते मर्यादित नसून त्या होप ऍन्ड हॅप्पीनेस फाँऊंडेशनची संस्थापक आहेत, तसेच अनेक सामाजिक उपक्रम ई-कचरा संकलन, गरजूंसाठी शालेय साहित्य संकलन, वृद्धाश्रमासाठी उपक्रम, विशेष मुलांसाठी उपक्रम, 10000books.in ची एन.जी.ओ.पार्टनर असा विविधांगांनी पसरलेला आहे.

अरूंधती बापट यांच्यासारखे ज्येष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले (९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर (९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद (१५), अविनाश नगरकर (४), डॉ. स्मिता दामले (९), डॉ. नितीन मोरे (५४पुस्तके), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा (२), मधुकर सोनावणे (१२), अनंत पावसकर (१४), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांडरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७),

उल्हास हरी जोशी (९), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (११), डॉ. वृषाली जोशी (५२), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी (७), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे (३७), आनंद देशपांडे (३), नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके (६), स्वाती पाचपांडे (२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे (५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट (५), अरुण कुळकर्णी (१२), जगदिश खांदेवाले (६), पंकज कोटलवार (६), डॉ. सुरुची नाईक (३), डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे (१४), श्याम कुलकर्णी (२४), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे (६), अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक (५), मंगेश चौधरी, प्र. सु. हिररकर (३), बंकटलाल जाजू (४), प्रवीण ना दवणे, आर्या जोशी, डॉ. सरोज सहस्रबुद्धे (१०), अरविंद बुधकर (४), जयश्री पटवर्धन (७), श्रीरंग कौलगी (४), यशवंत कदम (१०), पांडुरंग सूर्यवंशी (४), सुधीर कारखानीस (८), मिलिंद कपाळे, मुकुंद कर्णिक (३), श्रीराम काळे (३), शैलेश पुरोहित (४), बी बी देसाई (२), श्रीनिवास शारंगपाणी (३) रामकृष्ण बाक्रे (३) दिगंबर सलगर (२), विजया टिळक, संजय टाकळगव्हाणकर (२), पांडुरंग भागवत, मिलिंद बेंबळकर, गायत्री साळवणकर (२) असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी लेखक ई साहित्यद्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी ।

